

Утегенова Г.Ж.,* Шертаева Г.Ж.

¹филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²мұғалім, № 52 орта мектеп, Шымкент, Қазақстан

ТАРИХИ СӨЗ ЖАСАМНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Автор корреспондент: gulzi_2615@mail.ru

Түйін: Синтетикалық тәсіл сөзжасамда үлкен қызмет атқарады, тіл сөз тудырушы жұрнаққа өте бай, сөзжасам жүйесі жұрнақтар арқылы толыққан, бірақ сөзжасамдық жұрнақтардың тілге қосылғанын жазба ескерткіштер тілі мен қазіргі тілді салыстыру арқылы байқауға болады. Жоғарыда атап өткендей, түркі тілдеріндегі сөз жасаушы негізгі тұлға – жұрнақтар. Тілдің сөзжасам теориясындағы басты әдіс ретінде танылған синтетикалық жолмен іске асатын сөздер тобы - сөзжасамдағы үлкен арна. Сондықтан сөз жасауды, сөз еткенде олардың морфологиялық жақтан өзгеріске ұшырауы (деривация), нәтижесінде пайда болатын жаңа сөз бен жаңа тұлғаның ішкі тілдік заңдылықтар арқылы сөз жасалатынын есепке алып отырған дұрыс. Морфологиялық тәсілмен жасалатын жаңа сөз арнайы сөз жасаушы жұрнақтардың көмегіне сүйенеді. Ал сөз жасаушы жұрнақтар түбірлерге жүйесіз жалғана бермейді олар өзіндік белгілер мен ерекшеліктерге сай арнайы нормада жалғанады.

Кілт сөздер: Тарихи лексикология, сөзжасам, синтетикалық, аналитикалық тәсіл.

Кіріспе. Тіл-тілде сөз жасаушы жұрнақтардың түрлері, олардың білдіретін грамматикалық мағыналары сан алуан. Әрбір сөз тудырушы жұрнақ өзі жалғанатын түбір талғай отырып, сол түбір сөздің лексикалық мағынасының негізінде, жаңа лексикалық мағына тудырып, туынды сөз жасайды.

Түркі тілдерінде сөз жасаушы жұрнақтар әрбір жекелеген сөз таптарына тән болады. Мұндай жүйе немесе қатар тілімізде өте көне заманнан келе жатқан жалғаспалы құбылыс. Сонымен қатар, әрбір сөз табындағы жұрнақтардың тек бір сөз табына ғана телініп қана қоймай, басқа да сөз таптарына қатысты, оларға ортақ сөз жасау процестерін саралап, екшеп қолданылуы жиі кездеседі. Біз мұндай құбылысты жұрнақтардың қалыптасуы, дамуындағы қолдану ерекшелігін артып, мағыналық белгілерінің көбеюінен деп білеміз. Тіл жүйесінде жұрнақтар әр кезеңге, әр дәуірге сай өзіндік ерекшеліктерімен, тілдік заңдылыққа ортақ қасиеттерімен көрініп, арнайы қалыптасу формасында дамып отырады. Кейбір қосымшалар тілдің дамуында өзінің аясының тарылуына, пассив жұрнақ болуына байланысты мағыналық жақтан көнеленіп, тілдің жүйесінен ығыстырылады. Мұндай тілдік құбылыстардың үнемі орын алуы мағынасы айқын қолданылу өрісі кең актив формалардың тілге біртіндеп мағыналық реңк беріп, қызметінің ұлғаюынан деп қараған дұрыс [1]. Жаңа функцияға ие болған форма өзінің дамуында, өзгеше ерекшелікпен көріне бастайды. Грамматикалық қатынасқа көбірек түсіп, жаңа сөз, жаңа мағына жасауда белгілі жүйеге ие болады.

Туынды сөз жасауда сөзжасам жұрнақтарының рөлі ерекше. Бүкіл түркі тілдерінде жұрнақтардың 4 түрі қолданылады: 1. Негізгі түбірге тікелей жалғанған жұрнақтар; 2. Негізгі түбірге тікелей емес, арасына жұрнақ салып барып жалғанған жұрнақтар; Демек олар екінші кезектегі жұрнақтар. Түбір сөздерден кейінгі тұлғалармен бірігіп күрделі тұлғаға да айналуы мүмкін; 3. Тұлғалық жұрнақтар. Ол сөздің тек грамматикалық тұлғасын ғана айқындап тұрады да, түбірге реляциялық мағына береді; 4. Күрделі жұрнақ. Ол түбірге жалғанатын бір емес, бірнеше жұрнақтардан құралады [2].

Демек, түркі тілдеріндегі жалпы жұрнақ атаулылар жалаң және күрделі болып екі үлкен топқа бөлінеді.

Бұл топқа түбір сөзге жұрнақ жалғану арқылы, яғни сөзжасамның синтетикалық тәсілі арқылы жасалған аталымдар жатады. Кәсіби, мәдени мәнді сөз жасайтын жұрнақтар аз емес.

-са, -се: жеңсе (жеңнің сыртынан киетін киімнің бөлшегі, жең) топса (есік –терезе бөлшектерін біріктіріп, ашылып-жабылуын қамтамасыз ететін жылжымалы темір),

мұрынса (ұршықтың мұрындығы).

-сақ, -сек: жапсақ (іс, жұмыс: “Екі жапсақ, бір епсек”), терсек (тарамыс жасайтын кепкен мал сіңірі; тарамыс ширататын сіңір; тарамыс. Кепкен сіңірді тарамыс немесе терсек дейді. Тіліміздегі тері-терсек деп айтылатын қос сөз құрамындағы терсек сөзі осы ұғымда қолданылған).

-сық: торсық (сусын құюға арналған тері ыдыс).

-т: жалат-(алтын яки күмістің суын жалату, жағу), жүгірт: алтын жүгірт (аздап алтын суын жүгірту, жүргізу), су жүгірт-(табақ сияқты оюдың сыртын айналдыра нақыштау), сирексіт-(өрмек тоқығанда ұйысқан жіп арасын тоқпақпен түйгіштеп, арасын ажырату). Осы сияқты қарайт-, ұзарт- т.б. атаулар жасалған. Бұл жұрнақ арқылы жасалған сөздердің бәрі де өңдеу тәсілдерін білдіреді [3].

-та, -те, -да, -де, -ла, -ле. Бұл жұрнақ есімдерден материалдарды өңдеуге байланысты іс-әрекет атауларын тудырады: жұмырла-, бедерле-, безеуле-, алтында-, күмісте-, қобызда-(қобыздау-әшекейлеу), нақышта-, кепсерле-, дәнекерле-, кепте-(кептеу-қаптау), қақта-, шимайла-, мәймөңкеле-(мәймөңке-кілемнің, алашаның жіптерін теріп отыратын қайқы басты, жұқа ағаш қалақша), мәнерле-, була-(алтынмен булау), бағдарла-, бүршікте-(сірке салу), кавказда-(қара ала ою жүргізу), күмбезде-, күпсе-(күптеу), қылаула-(алтын ерітіндісін түтікпен үріп, аздап жағу), лажыла-(сұйықтық жалату), тыныкеле-(сұйықтық жалату, “эмальдау”), шабақта-(күміс қақтау үшін ойма сызықтар жүргізу), шекетуле-(күмістеу), шыжыбайла-(шимайлау, өрнектеу), сақинала-(заттың сабын шығыршықпен бекіту), үзбеле-, шілтерле-, тапта-, морла-(қозға салып жұмсарту), әдіпте-(матаның жиегіне жіңішке мата қойып тігу), асықта-(көрпе, киім т.б. жиектеу, көмкеру) т.б.

-тай, -тей: жапатай (бас киім түрі, төмендеу елтіріден тігілген бөрік), кебентай (диал. жұқа басылған киізден істелген, малшылар киетін сулық), көздей (кішкентай тостаған), көзгентай (кішкентай сырлы тостаған).

-тақ, -тек, -дақ, -дек, -лақ, -лек: бауыртақ // бауырдақ (диал. төс айыл; мал жабуының астыңғы бауы аймақтық қолданыста бауырынтақ деп аталады. Бауырдақ – сонымен бірге жүзіктің саусақ сұғатын бөлшегінің, қамшы сабына оралған жездің, таспаның да аты). Теміртек (көне. жай темірден соққан пышақ), көйлек (көн деген түбірден), жауырынтақ (диал. иініш; көйлектің жауырын, иық тұсынан, ішкі жағынан қосымша тігілетін мата), доғалақ (арба дөңгелегі), күпілдек (диал. піспектің басына бекітілген тесік-тесік тақтайша).

-тау: жақтау (жүгеннің екі жақ бойы), қаттау (сауыттың ішінен киетін киім, ол бірнеше қабат жібектен сырылып тігілген).

-ты, -ті, -ды, -ді, -лы, -лі: алтынды (алтынмен әшекейленген: алтынды ер, алтынды күрме (киім түрі), алтынды камзол), күмісті (күміспен әшекейленген: күмісті ер), айшықты (әшекейлі: айшықты ер, айшықты күмбез), шекетулі: шекетулі белбеу (күмістелген сәнді белбеу), қоңыраулы: қоңыраулы сырға, үзбелі: үзбелі білезік (шығыршық, ілмек сияқты соғып, оларды байланыстырып жасаған білезік), үкі аяқты:үкі аяқты шаштеңге (күміспен күптелген үкі аяғы бар шолпы) т.б.

-тық, -тік, -дық, -дік, -лық, -лік: алқалық (өңіржиек), шекелік (сырға түрі), түндік, желдік, киімдік, ұлтандық, иіндік (екі иықтың екі жағынан тағатын әшекей), желкелік (жүгеннің екі жағының ұшы), сыздық (етіктің, терінің тігісінің арасына салып тігетін жіңішке таспа), жамбастық (сықаурынның орта тұсы), сірілік(етік өкшесінің сірі тұратын жері), аттық (ердің адам отыратын тұғырлығы, кей жерде бұл кісілік, керсен деп аталады), омыраулық (өмілдірік), сулық (1) шелектің тұтқасы; 2) ауыздықтың бөлшегі), терлік (терді сіңіріп тұру үшін тоқым астына салынатын жұмсақ киіз) т.б. Бұл жұрнақ арқылы жасалған атаулар заттық, өлшемдік, мекендік ұғымдарын білдіреді, күндік (1) диал. орамал; 2) белбеу, мата белбеу).

туқ // -түк, -дук // -дүк жұрнақтары өзі жалғанған түбірдің лексикалық мағынасын өзгертіп жібергенмен, туынды түбір сөздің негізгі түбірмен байланысы әнтек байқалып тұрады, яғни өзі жалғанып жасалған өздің түбір сөз мағынасына байланысты екендігін

көрсетеді. Мысалы: қол (қол) – қолтук (қолтық). Бурундүк (мұрындық). Тас – бурундүк (стерженок, тоненькая палочка которую одевают через хрящи под ноздрями верблюда, за которую привязывают поводок). Түркі – қыпшақ тілдерінде түгел айтылады, әртүрлі аллофондары бар [4].

-тыр, -дыр: қаңылтыр, шылдыр (қағаның кергішіндегі арқан байлайтын темірі шығыршық).

-уық, -уік: зырылдауық (шойын тесетін құрал), шырмауық (ілгекті оқа; салыстыр. шырмаулы – байлаулы; иректелген ою-өрнек те шырмауық, кей жерде шырмауыт деп аталады), тістеуік (шеге суыратын құрал), тырнауық (диал. тырма) т.б. Жұрнақ у және ық деген екі бөлшектен тұрады.

-уыш, -уіш: жануыш, өлшеуіш, безеуіш, шайқауыш (диал. елек), түйреуіш, күлдіреуіш // гүлдіреуіш.

-ша, -ше: қоңырауша, омырауша, өңірше, шақша (шақ-мүйіз), дүңгенше: дүңгенше арба, күпекше (күпек, күпекше – күмбез тәрізді әшекей), бұрмаша (ұршықтың мұрындығындағы жіпке арнап қиған жері), маңдайша (есіктің үстіңгі жағындағы екі босаға жақтауын бекітіп тұратын көлденең ағаш), өреше (1) ас-су тұратын жерді қоршап қойған ши; 2) шананың қанаты), қашқарша (құман, салыстыр. қашқар шәйнек), жауырынша (диал. жаңа түскен келіншектің қайнысына тігіп беретін алғашқы кестелі көйлегі) [5].

-шақ, -шек: моншақ, салпыншақ, қыпшақ (көне. қайшы, көне түркі тілінде кіфту), қауашақ (қорытылған металды құйып суытатын ыдыс, сауыт), құмыршақ (құмыра), жұмыршақ (диал. местің кішкене түрі).

-чақ // -чек, -чық // -чік жұрнағы көне тұлғалы ч + ақ, ч + ық деген екі жұрнақтан құралған. Бұл жұрнақ жалғанған түбірге үш түрлі мағына үстейді: а) кішірейту мағынасы; ә) сөз мағынасын кішірейте отырып, бөтен ұғым беретін жаңа сөз, яғни зат атауын жасау; б) кәсіпті көрсетеді[6]. Мысалы, бірінші мағынада: сығыр (өгіз) – сығырчық (өгізше); екінші мағынада: іч (іш) – іччек (ішек); үшінші мағынада: өрүм (өрім) - өрүмчік (өрмекші).

Балчық – балшық (лай), есенлік – есендік (амандық, саулық, аман - есендік, есен - саулық), чузув және йазмақ – жазу – сызу, ашлық – астық, турумчақ - ескі жастағы тайлақ, бурундық – мұрындық (түйенің мұрындығы), қарындаш - туған-туысқан, үрім- бұтақ (туған ағайындас адамдар).

Балчық (балшық). Қыпшақ жазба жадыхаттары мен тілдерінің көбінде кездесетін танымалды сөз: балчық // балчуқ // балчых // балшық (грязь, глина, тина, ил, тас);

Турумчақ (екі жасар тайлақ). Зайончковский: турумчақ (-чах // - чақ, кішірейту мағынасын беретін аффикс жалғанып тұр. Қазақша: тоқты – торым; ДТС- турум // торум (верблюжонок).

-шы, -ші: үйші, шаңырақшы, өрімші, етікші, алтыншы, күмісші, темірші, бөрікші, тоншы, көзеші, қайысшы, қырғышы (ағашты қырып, ыдыс-аяқ жасайтын адам), өрмекші (бұл да өрім өруші, қайыс өрудің шебері, өрімші), керегеші, уықшы, кілемші, кестеші, ерші, сандықшы, балташы, иші (тері илеудің шебері, маман), тасшы, құрылысшы, тігінші, оюшы, бояушы, қышшы, арбашы, бақыршы, кестеші т.б.

Сөзжасам жұрнағының бұл түрімен жасалған атаулар адамның қандай материалмен жұмыс істейтінін, қандай өнім дайындаумен айналасатынын, қолөнер ішіндегі және оның жеке салаларының ішіндегі еңбек бөлінісін (мәселен, үйшілер (киіз үй сүйегін жасайтын шеберлер) өз ішінде уықшы, керегеші, шаңырақшы болып бөлінеді) білдіреді де, кәсіби, мәдени мәнді ерекшеліктерді көрсетеді [7]. Аталған жұрнақ аймақтық лексикада дайын өнім, зат атауы болып та жұмсалған: жамылшы (сулық, жауында киетін сырт киім).

-шық, -шік: шығыршық, түймешік, айшық (жарты ай бейнелі әшекей), айдаршық (кебеженің, сандықтың құлып салатын жері), дүңгіршік (ашпалы-жаппалы қаңылтыр құты), ұршық(шүйкеленген жүннен жіп иіретін құрал), белшік (диал. күрек; кей жерде белше).

-шыла: асықшыла-(диал. жас балалар киетін жадағай шетін жиектеп, көмкеріп тігу; салыстыр. асықтау – киім т.б. заттарды көмкеру, жиектеу).

-шылық, -шілік. Бұл құранды жұрнақ (шы+лық) қолөнерінің түрін, саласын білдіретін атаулар жасайды: ершілік, көншілік, ұсташылық, тоқымшылық, өрімшілік т.б.

-ы, -и: қазақы ер, қазақы етік, қалмақы ер, арабы: арабы кілем (Арабиядан шыққан кілем), асфаһани қылыш, бұхары кілем, балдақы:балдақы пышақ (сақинек салынған пышақ), қожанты (үлкен пышақ, бұл Ходжент қаласының атымен байланысты), сапы: сапы меруерт (таза меруерт; салыстыр. сап алтын – таза алтын) т.б. Есіктің жергілікті қолданыстағы бір атауы – қапы. Көне түркі тілінде есік, қақпа қапуғ деп аталған. Қазіргі түрік тілінде есікті қапу дейді. Ал «есікті жабу» дегенді қапыйы қапатмақ деп айтады [8].

-ық, -ік: кертік, уық, тістеуік, торсық, үзік, көрік, үскірік(үріп ойналатын музыкалық аспап), сызық т.б.

-ым, -ім, -м: өрім, киім, сыдырым (таспаның, тарамыстың жіңішке бір талы), тоқым, жолым: жолым үй // жөлім үй (көшіп-қонуға ыңғайлы тік уықты, керегесіз кішкене үй);

-ынды, -інді: ерітінді, кесінді, қосынды (қоспасы бар).

-ыншақ, -іншек: салпыншақ (құйысқанның сауыр жақтауы, боқтық, салпыншақ аталатын үш бөлшегінің бірі; зергерлік бұйымдардың салбырап тұратын әшекейлері, бөлшегі), жалпыншақ (диал. ат жабуы, сырттық желпіншек.

-ыр, -ір: өңір (өңір әшекейі, алқа, төстік), дүмбір: дүмбір сырға (күбі, кеспек тәрізді сырға түрі), ыңғуыр (ағаш оятын құрал), желбір (1) сән үшін көйлек етегіне, иығына тігілетін бүрме; 2) қос етек көйлектің үстіңгі, екінші бүрмесі; желбір көйлек деген атау да бар) т.б.

-ыс, -іс, -с: тігіс, өріс (өрмек жібінің ұзындығы), тарамыс (мал сіңірінен талшықтап ширатқан, етік т.б. тігуге қолданатын жіп), түйіс: қоқан түйіс (қайыс түйюдің түрі) т.б.

-ылдырық, -ілдірік, -дырық, -дірік: көзілдірік (диал. аттың басына кигізетін жамылғы), өмілдірік (ердің бөлшегі), төбілдірік (жүгеннің төбеге келетін бөлшегі) [9], тұмылдырық(ат тұмсығына кигізілетін торлы қайыс), тығылдырық (ер батқан кезде қаптал астына қабаттап қойылатын киіз), сағалдырық (аттың сағағына дәл келетін, жүгеннің астыңғы жағынан байланған қайыс бау).

Жұмыста сөзжасамның синтетикалық тәсіліне байланысты 100-ден астам сөз тудырушы жұрнақтар қамтылды.

Қорытынды. Түркі тілдеріндегі сөз жасаушы жұрнақтардың жасалу жолдарын саралай келе, барлық түркі жазба ескерткіштері тілінде жекелеген сөз таптарына тән қызмет атқаратындығына жоғарыда келтірілген мысалдар дәлел. Тарихи сөзжасамның жасалу жолдарын әрбір сөз табындағы жұрнақтардың тек бір сөз табына ғана қатысты болмай, өзге де сөз таптарының сөзжасамдық үрдістеріне қатысып, жиі қолданылатындығы мысалдар арқылы анықталды. Мысалдарды салыстыра зерттеу барысында бұл құбылыстарды сөзжасамдық жұрнақтардың дамып, қалыптасуындағы өзіне тән белгілерінің бірі екендігі нақтыланды. Сөзжасамдық жұрнақтар тілдің дамып, қалыптасу барысына сәйкес кейбір қосымшалардың қолданыстан шығып, ал кейбірінің мағыналық тұрғыдан өзгерістерге ұшырағандығы зерттеу барысында мысалдер негізінде дәлелденді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Аманжолов А.С. История древнетюркского письма. Алматы, Мектеп, 2003. 368с.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы. Ғылым, 2019. 581 б.
- 3 Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва.Наука, 2004. Кн.1. 478 с.
- 4 Құрышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского памятника XIII века «тюркско-арабского» словаря. Алма-Ата, 2010. 234 с.

Аннотация: Синтетический подход выполняет большую функцию в словообразовании, язык

очень богат словообразовательными суффиксами, словообразовательная система наполнена суффиксами, но добавление словообразовательных суффиксов в язык можно проследить путем сравнения языка письменных памятников и современного языка. Как мы уже отмечали, ключевая фигура в тюркских языках-суффиксы. Группа синтетически реализуемых слов, признанных главным методом в теории словообразования языка, является большим каналом в словообразовании. Поэтому целесообразно учитывать словообразование, то, что при словообразовании происходит их морфологическое изменение (деривация), в результате чего создается новое слово и новое лицо посредством внутренних языковых закономерностей. Новое слово, составленное морфологическим способом, опирается на помощь специальных словообразовательных суффиксов. А суффиксы-словообразователи не системно соединяются с корнями, так как они соединяются в специальной норме по своим признакам и особенностям.

Ключевые слова: историческая лексикология, словообразовательный, синтетический, аналитический метод.

Abstract: The synthetic approach performs a great function in word formation, the language is very rich in word-forming suffixes, the word-forming system is filled with suffixes, but the addition of word-forming suffixes to the language can be traced by comparing the language of written monuments and the modern language. As we have already noted, suffixes are a key figure in the Turkic languages. A group of synthetically realized words, recognized as the main method in the theory of language word formation, is a large channel in word formation. Therefore, it is advisable to take into account word formation, the fact that during word formation their morphological change (derivation) occurs, as a result of which a new word and a new face are created through internal language patterns. A new word composed in a morphological way relies on the help of special word-forming suffixes. And word-forming suffixes are not systematically connected to the roots, since they are connected in a special norm according to their characteristics and features.

Keywords: historical lexicology, word-formation, syntectic, analytical method.